

NERIJUS STASIULIS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

SPRACHSPIEL¹ IR RITUALAS L. WITTGENSTEINO FILOSOFIJOJE

Sprachspiel and Ritual in L. Wittgenstein's Philosophy

SUMMARY

The occasion of this publication is my translation of L. Wittgenstein's remarks on J. Frazer's anthropology. This publication localizes these remarks in a broader field of Wittgenstein's philosophy. The aprioric nature both of the scientific view and of the language itself as the way the world is present is indicated. The importance of the moment of the mystical „source“ of meaning is suggested. A mode of view oriented toward this source as proposed by Wittgenstein is discussed as an alternative to the historical-genetic treatment of phenomena in terms of their *causae*.

SANTRAUKA

Ši publikacija pateikiama L. Wittgensteino pastabų apie J. Frazerio antropologiją vertimo į lietuvių kalbą proga. Ji padeda lokalizuoti šias pastabas platesniame Wittgensteino filosofijos lauke. Nurodoma apriorinė mokslinės žiūros prigimtis ir sykiu apriorinė pačios kalbos kaip pasaulio pasirodymo būdo prigimtis. Teigiama mistinio prasmės „ištakos“ momento svarba. Aptariamas į šią ištaką orientuotas Wittgensteino siūlomas žiūros būdas, alternatyvus istoriniam-genetiniam reiškinių traktavimui jų *causae* požiūriu.

APRIORINĖ KALBOS GALIMYBĖS SĄLYGA

Pastabose Ludwigas Wittgensteinas apmąsto ir kritikuoja Jameso Frazerio antropologijos metodą, jo filosofinį pagrindą. Frazerio maginių ir religinių papročių tyrimas remiasi įsitikinimu, jog jie kildintini

iš tam tikro (neteisingo) gamtos reiškinių ar procesų supratimo, esą taip pat būdingo ir naujausiais laikais (tebe)gyvenančioms pirmykštėms bendruomenėms, bet siekiančio pačius seniausius laikus. Toks pri-

RAKTAŽODŽIAI: Wittgensteinas, Frazeris, *Sprachspiel*, ritualas.

KEY WORDS: Wittgenstein, Frazer, *Sprachspiel*, ritual.

mityvus laukinis, palyginti su dabartiniu žmogumi, esąs tarsi vaikas palyginti su suaugusiuoju². Šio tyrimo „filosofinis ir mokslinis pagrindas – evoliucijos teorija, paveldėta iš Darwino ir pritaikyta antropologijai“³. Jame suponuojama pozityvistinė žmonijos raidos schema: primityvią magiją pakeitė religija, o šią – mokslas. Todėl dabartinis žmogus galės suprasti, kad magija ir religija (buvo ir yra) grindžiama mokslo (fizikos, chemijos, biologijos ir t. t.) požiūriu klaidingais įsitikinimais. Pirmykščiai žmonės maginius ritualus atlikdavo todėl, kad klaidingai tikėjo šitaip galį paveikti gamtos reiškinius. Dabartiniai papročiai, ritualai esantys tų ankstesniųjų papročių likučiai.

Pats antropologas savo istorinį-lyginamąjį tyrimo metodą apibūdina taip:

Jei galime parodyti, kad koks nors barbariškas, pavyzdžiui, Nemi žynystės, paprotys egzistavo ir kitur; jei galime aptikti motyvus, vedusius prie jo įsteigimo; jei galime įrodyti šiuos motyvus žmonių visuomenėje veikus plačiai, galbūt net universaliai, ir skirtingomis aplinkybėmis sukūrus daugybę rūšimi skirtingų, bet gimine panašių institucijų; pagaliau jei galime parodyti, kad tie patys motyvai ir kai kurios iš jų kilusios institucijos iš tiesų veikė klasikinėje antikoje; tada galime teisingai daryti išvadą, kad ir ankstesniame amžiuje šitie patys motyvai pagimdė Nemi žynio pareigas. Taip prieiti išvadą, neturint tiesioginių duomenų apie tai, kaip iš tiesų kilo ši žynystė, nėra tas pats, kas griežtai įrodyti. Bet tai bus daugiau arba mažiau tikėtina pagal tai, koku laipsniu išpildomos sąlygos, kurias nurodžiau.⁴

Senovės Romoje egzistavusių deivės Dianos žynio prie Nemi ežero – *rex Nemorensis* – pareigų ir ritualo, kurio metu naujasis žynys turėjo susikauti su senuo-

ju ir jį įveikti, paaiškinimas tapo Frazerio klasikinio veikalo *Aukso šakelė* atspirties tašku. Jis buvo linkęs šį paprotį laikyti visame pasaulyje paplitusio mito apie šventąjį karalių, kuriam skirta reguliariai mirti vaisingumo ritualo metu, pavyzdžiu. Nors antropologijos klasiko pažiūra tapo įtakinga, šiandien įprasta įdėmiau tirti paskirą pavyzdį ir atsargiau žiūrėti į mėginimus taip plačiai apibendrinti. Vis dėlto, bendroji Frazeriui esminga nuostata – kaip simbolis, kaip „paradigma“ – tebegrindžia šiandieninius religijos, religijos ir mokslo santykio ir giminingus apmąstymus. Progresistinė nuostata, tiesinė, „vektorinė“ laiko samprata ir su ja susijęs *kauzalinis-genetinis* reiškinių aiškinimas yra dabartinių diskusijų ašis.

Anot Wittgensteino, mokslinio tyrimo lauke kylančios problemos ir jame siūlojami tų problemų sprendimo būdai tėra vienas iš „tinklelių“, nurodantis tam tikru būdu traktuoti turimus duomenis, tam tikru žvilgsniu matyti pasaulį. Šiame tyrimo lauke pripažįstami dėsniai – arba pati dėsnio forma – yra a priori. Vis dėlto, nepaisant šio jų aprioriškumo, esama dar labiau pamatinio už šiuos „tinklelius“ santykio su tikrove⁵. Tad, užuot mėginus spręsti paradigmos ribose aktualią problemą, reikia fundamentalesniu lygmeniu ją atpažinti kaip neprasmingą⁶, taip sakant, pakeisti žiūros kampą.

Filosofas kaip labiau pamatinę pasiūlo nuostata, kuri remiasi ne „laiko eiga“, ne kauzalinio-genetinio aiškinimu ir kuriai nebūdingas kurio nors mokslinio aiškinimo progresyvaus pranašumo prieš neprogresyvias praktikas patosas. Be to, jam klausimas *Kaip suprasti ritualo reikšmę?* yra ne vien teorinis, bet ir praktinis. Juk paaiškinimas sykiu atveria ir

patį aiškinantįjį. Tiksliau, ne pats aiškinimas, o jo pobūdis. Šisai sutampa su paties aiškinančiojo matymo ir buvimo, jo *orientavimosi*, galime pasakyti – jo buvimo-pasaulyje, būdu⁷. Pats žodis *orientuotis* parankus tuo, jog savo pirmine reikšme žymi išsidėstymą, situavimą, nukreiptumą tam tikra kryptimi – pirmiausia į rytus, taigi į saulę. Vitgenšteiniškieji svarstymai apie buvimo/kalbėjimo situatyvumą taip pat suprantami tik kreipiantis į grindžiančiąsias formas – tam tikrus gyvenimo pavidalus atveriančius pamatinius simbolius – ir, svarbiausia, pačią svarbiausiąją jų visų ištaką („saulę“) – *Loginiame-filosofiniame traktate* pažymėtą tylos imperatyvu⁸.

Pastabos atstovauja pereinamajam filosofo mąstymo periodui, kuriuo tyla imama traktuoti nebe kaip *užkalbiškumas*, bet kaip kalboje/kalba pasklidęs jos šaltinis. Todėl ne tik atsisakoma simbolinio imperatyvo „nesakyti nieko, išskyrus tai, kas gali būti pasakyta, taigi gamtos mokslo sakinių“⁹, sykiu pripažįstant prasmingumą tam, apie ką *Traktate* „reikėjo tylėti“¹⁰, bet ir atsinaujina pats kalbos supratimas. Kalba – tai nebe pasaulio kaip faktų loginėje erdvėje vaizdas, kur jos prasmingumą laiduoja struktūrinė galimybė atitikti pasaulio faktus; kalbos prasmingumą dabar laiduoja jos ištaka, ją grindžiantis simbolis, pasirodantis žmonėms dalyvaujant jų gyvenimo praktikose, pasklindantis tomis praktikomis. Pabrėžtina, kad „kalbėjimu“ laikomi ne tik verbaliniai aktai, bet visos vienaip ar kitaip prasmingos veiklos apskritai: „Visumą – kalbą ir veiksmus, į kuriuos ji yra įpinta, – <...> vadinsiu kalbos žaidimu [*Sprachspiel*]“. ¹¹ „Žodžio reikšmė yra jo vartojimas kalboje.“¹² Var-

tojimo prasmingumą ir tinkamumą nustato neartikuliuotos to *Sprachspiel*, kuriame tas žodis vartojamas, taisyklės. Šios taisyklės, jų struktūra yra pirmesnės kalbos „loginės“ struktūros atžvilgiu¹³. Svarbu, kad vitgenšteiniškas struktūrų ir praktikų aprašas nėra vien plokščias, bet apima ir „normatyvinį“ matmenį – t. y. nurodo jų ištaką, kuri lemia tų praktikų „vertę“, jų „laimingumą“ arba „nelaimingumą“¹⁴.

Ši pirminė ištaka yra apriorinė-transcendentalinė bet kokio pamatinio *simbolio* galimybės sąlyga, o mūsų praktikos – ne kas kita, kaip įkūnyti, įveiksminti simboliai. Patys simboliai būva tik pasirodydami tai viena praktika, tai kita, tai dar kita. Wittgensteinas tiek stebėjimu, tiek savistaba atranda, kad visas ritualines praktikas – o visų praktikų pagrinde glūdi ritualas! – generuojantis principas jau glūdi kiekviename iš mūsų. Būtent todėl pati mintis pateikti ritualo *mokslinį* paaiškinimą yra paviršutiniška – juk paaiškinimas visada jau remsis už jį anksčiau tiesiogine pačios ritualo prasmės – simbolio – pagava. Negano to, pats paaiškinimas yra *praktika*, taigi jis pats visada remiasi (neįsisąmonintais) vaizdiniais ar simboliais. Aiškinantysis gali tarti, kad jis yra savo aiškinimo, kalbos šeimininkas, bet iš tiesų pati kalba juo disponuoja. Todėl Wittgensteinas rašo, jog „magijos pašalinimas pats turi magijos pobūdį“¹⁵: pati refleksija (o mes gyvename refleksijos laikmečiu) yra simbolis, pasklindantis mūsų laikmečio praktikose – veiksmuose ir jų supratimuose, aiškinimuose. Austrų filosofo pastabos parankios tuo, kad leidžia prie šių pamatinių formų prisiliesti tiesiogiai, atpažinti simbolį kaip simbolį. O taip

atpažinti, žinoma, yra kas kita, nei reflektuoti – nes tai ir pačios refleksijos simboliškumo atpažinimas.

Todėl filosofas atsisako į *Sprachspiele* žvelgti „iš šalies“ ir vietoj to siūlo juos *aprašyti*. „Filosofija nieku būdu neturi kištis į faktišką kalbos vartojimą, vadinasi, ji gali jį galiausiai tik aprašyti“, „ji palieka visa, kaip yra.“¹⁶ Tai ne banali deskripcija, o būdas priėti prie grindžiančių *apriorinių* simbolių, arba formų, iškelti į dienos šviesą mumyse jau esanti tiesiogini sąlytį su jais.

Kaip aiškina kai kurie Wittgensteino pastabose dėstomoms mintims, regis, artimi tyrinėtojai, pvz., Beattie, svarbu nurodyti, jog *mokslinės* ir *maginės* praktikos iš esmės skiriasi savo pobūdžiu. Empirinių pagrindą turinčios procedūros esančios suprantamos, „kai suvokiami veikėjo tikslai ir jiems pasiekti naudojamos technikos“¹⁷, tuo tarpu ritualiniai veiksmai gali tapti suprantami tik juos suvokus kaip „simbolinius teigimus“ ir suvokus su jais susijusias „mintines asociacijas“¹⁸. Beattie pasiūlo kitokią, nei Frazerio, metodologinę priegią, aiškinančią ritualus ne pagal moderniajam žmogui esmingą priemonių-tikslų racionalumo

modelį, bet laikančią, kad maginių praktikų supratimas dėl jų simboliškumo esąs artimesnis meno supratimui. Nors dažnai pasitaiko, jog tikima maginių ritualų praktiniu rezultatyvumu, anot Beattie, toks tikėjimas nėra paremtas net labiausiai prototipiniu *mokslu*, t. y. hipotezėmis ir jų empiriniu tikrinimu, bet „veikiausiai remiasi ypatingos galios priskyrimu pačiai simbolinei ar dramatinei išraiškai“¹⁹.

Priimkime šias tyrinėtojų mintis. Bet, siekdami suprasti Wittgensteino pastabas, ženkime dar vieną žingsnį ir atsisakykime paties mokslo ir meno (netgi *racionalumo* ir *iracionalumo*) pamatinio skyrimo. Juk ir istoriškai matome, kad mokslo ir meno raida vyksta lygiagrečiai²⁰, yra kaskart paremta tuo pačiu principu: pvz., moderniojo mokslo/meno telkiančiu simboliu galime laikyti „perspektyvą“. Wittgensteinas kritikuoja empirinėmis hipotezėmis ir jų tikrinimu pagrįstą mokslą ne (vien) todėl, kad parodytų „kitokios“ prieigos prie tikrovės galimybę, bet todėl, kad apmąstytytų pačią šią „hipotetinės“ ar „perspektyvinės“ (o tai tėra du giminingi to paties dalyko simboliai) priegią, ją grindžiantį principą ir sykiu atskleistų *kitą* žiūrą, priegios, būdą.

APMATANTIS GRETINIMAS: ALTERNATYVA KAUZALINIAM AIŠKINIMUI

„[Ši] dvasia [, kuria rašomos pastabos,] skiriasi nuo tos dvasios, kuriai priklauso mus visus nešanti europietiškosios ir amerikietiškosios civilizacijos didžioji srovė.“²¹

Frazerio pastangą padaryti ritualo prasmę aiškesnę, pateikiant jo kilmės hipotezę, Wittgensteinas laikė nereikalinga, o jo istoriniam-lyginamajam me-

todui, kauzaliniam aiškinimui priešino tai, ką jis pavadino „übersichtliche Darstellung“. Šią frazę verčiame žodžiais *apmatantis gretinimas*.

Vienas svarbus šios Wittgensteino prieigos momentas tas, kad čia gretinami tuo pat metu stebimi reiškiniai²². Kaip ir Frazerio tyrime, čia greta pateikiami įvairių skirtingų ritualų aprašymai. Bet Fra-

zerio tyrimo atveju šis gretinimas veda prie kauzalinio-genetinio istorinio tų reiškinių aiškinimo. O Wittgensteinas šį aiškinimą keičia su laiko tvarka nesusijusios *formalios* sąsajos tarp šių reiškinių pamatymu. Būtinybe parodyti šią sąsają remiasi istoriniam-lyginamajam genetiniam aiškinimui esmingas *tarpinių narių* tarp reiškinių ieškojimas. „Bet hipotetinis tarpinis narys šiuo atveju turi vien tik atkreipti dėmesį į *faktų* panašumą, sąsają. Kaip kad apskritimo vidinis santykis su elipse būtų iliustruojamas elipse laipsniškai pakeičiant į apskritimą; *bet ne tam, kad tvirtintume, jog tam tikra elipsė faktiškai, istoriškai, kilo iš apskritimo* (raidos hipotezė), bet tik tam, kad užaštrintume savąjį formalaus ryšio matymą.“²³ Pats istorinių sąsajų tarp reiškinių pastebėjimas būtinai remiasi už jį pirmesnių formalųjų sąsajų tarp reiškinių pastebėjimu; negana to, anot Wittgensteino, pakanka pastebėti formalią sąsają, o istorinis-genetinis aiškinimas yra perteklinis, nes jis tėra kitas tos pačios formalios sąsajos pastebėjimo pavidalas. „Teisinga ir įdomu sakyti ne: tai yra atsiradę iš to, bet: tai galėjo šitaip atsirasti.“²⁴

Istorinis-genetinis kauzalinis ritualų paaiškinimas nereikalingas ir dėl to, kad tikrasis jų tyrimo tikslas – patenkinti mūsų domėjimąsi ritualo prigimtimi, suprasti jo „patrauklumą“ – patenkinamas būtent tiesiogine formalios sąsajos pagava. Gretinant apeigas prisiliečiama prie kiekviename iš mūsų esančio jas kildinančio principo. Šis principas, o ne „kauzalumas“, ir yra tikroji simbolio kilmė ir visų *Sprachspiele* pamatas. Reiškinių gretinimas yra *apmatantis* (*übersichtlich*) ne tik todėl, kad apžvelgia, aprėpia juos

vienu žvilgsniu, bet ir todėl, kad pastebi, išvelgia jų traukos prigimtį.

Būtent šioji išvalga nurodo į tai, kad pastebimos sąsajos ne tik tarp ritualų, bet ir tarp įvairių savojoje patirtyje sutiktų gyvenimo momentų. Tokiam pastebėjimui esminga savoji tiek išorinė, tiek vidinė (iš tiesų tai viena ir ta pati) patirtis. Būtent „mumyse“ esanti apriorinė reiškinių patyrimo galimybės sąlyga leidžia jų panašumuose ir skirtumuose patirti juos kildinantį „gilųjį“ principą: „Greta šių panašumų į akį man labiausiai krito visų šių ritualų skirtingumas. Tai įvairovė veidų, turinčių tai čia, tai ten pasirodančių bendrų bruožų. Ir norėtuši nuvesti linijas, jungiančias bendras jų dedamąsias. O tada reikia dar vienos stebėjimo dalies, tai yra tos, kuri šį paveikslą susietų su mūsų pačių jausmais ir mintimis. Stebėjimui ši dalis priduoja gilumo.“²⁵

Kai kurie mokslininkai, pvz., Bouveresse²⁶, mano, kad Wittgensteinas kritikuoja ne istorinio-kauzalinio aiškinimo galimybę apskritai, bet tik šio aiškinimo būdo tinkamumą atsakyti į rūpinimą problemą – suprasti ritualų „patrauklumo“ paslaptį. Kiti, pvz., Rudichas ir Stassenas, teigia, kad Wittgensteinas atmeta „pačią istorinio supratimo idėją ar, griežčiau kalbant, bet kokį kauzalinį istorijos aiškinimą“²⁷. Labiau pritariame pastariesiems, nes juk „kauzaliniai“ *Sprachspiele* pasirodo kaip *tik vieni* iš *Sprachspiele*: o apriorinis sąsajų matymas ir buvimas jame esmingas *visiems* jiems, jų „taisyklėms“, juo, greta kitokio *spielen*, remiasi net pats kauzalumo nustatinėjimas. Todėl kauzalinis aiškinimas netenka savo fundamentalaus statuso, o tai reiškia, kad netenka pačios savo esmės. Formaliųjų

šasąjų pastebėjimas atpalaiduoja mus nuo „laiko linijos“ ir suteikia „amžinybės požiūrį“²⁸. Jis akimirksniu sudegina istorinę-genetinę iliuziją.

Būtent „amžinybės“ tiesioginė patirtis leidžia tinkamai tiesiogiai patirti ir ritualus (visus *Sprachspiele* apskritai). Wittgensteinas rašo, jog prasminga palyginti *Sprachspiel* su žanro paveikslu: „Kai žiūriu į žanro paveikslą, jis man kažką „sako“ <...>. O jei paklausčiau: „Ką gi jis man sako?“ Norėčiau pasakyti: „Vaizdas man sako save patį.“ Tai yra tai, ką jis man sako, yra jo paties struktūroje, jo formose ir spalvose. (Ką reikėtų pasakyti: „Muzikinė tema man sako save pačią?“)²⁹ Tad ritualinės praktikos mums turėtų „sakyti save pačias“. Kaip ir *Traktate*, taip ir vėlyvesniuose periodu kalbos struktūra, jos prasmė „rodo save“.

Pasikeitęs *tyrėjo* santykis su ritualo reiškiniu leidžia kitaip suprasti ir patį ritualą *dalyvaujančiojo* santykį su juo. Pasak Frazerio, „laukinis“ ar „religingas“ daro taip, kaip jis pats: kelia reiškinų kilmės mokslines hipotezes ir jas tikrina. Todėl ritualas turįs būti ne kas kita, kaip klaidinga mokslinė veikla. Pasak Wittgensteino, ritualas remiasi *simboliu*, formalių sąsąjų pastebėjimu tarp simbolių, yra įveiksmintas simbolis, paremtas „giliaja“ patirtimi, arba pamatinių simbolių „savęs rodymu“. „Čia tegalime *aprašyti* ir išstarti: toks yra žmogaus gyvenimas.“³⁰

Todėl ir išverstos Wittgensteino pastabos turėtų būti ne aiškinamos, bet „rodyti save“, kalbėti pačios tiesiogiai ir, kaip troško jų autorius, „parodyti musei kelią iš butelio“.

Literatūra ir nuorodos

¹ Renkamės filosofemos *Sprachspiel* neversti įprastu terminu „kalbos žaidimas“, nes *Spiel*, be kitų niuansų, veikia nurodo orientaciją situacijoje, nei žaismingumą, o lietuviškame termine norom nenorom girdime frivoliškumą prasminį atspalvį. *Spielen* reiškia gebėjimą sekti „taisykle“, sekti pavyzdžiu, paradigma, matyti sąsajas, panašumus ir skirtumus.

² Žr. James Frazer, *The Scope of Social Anthropology*. London: Macmilland and Co., 1908, p. 7.

³ Norman Rudich, Manfred Stassen, „Wittgenstein's Implied Anthropology: Remarks on Wittgenstein's Notes on Frazer“. *History and Theory* 10(1), 1971, p. 86.

⁴ J. Frazer, *The Golden Bough. A Study of Magic and Religion*. The Project Gutenberg, EBook #3623. <<http://www.gutenberg.org/etext/3623>> [žiūrėta 2017 12 28], p. I-1.

⁵ Plg. Liudvigas Vitgenšteinas, *Tractatus Logico-Philosophicus, Rinktiniai raštai*. Vertė Rolandas Pavilionis. Vilnius: Mintis, 1995, p. 106 (§6.341).

⁶ Plg. ten pat, p. 112 (§6.521).

⁷ Plg. ten pat, p. 110 (§6.43).

⁸ Skaitytojui gali pasirodyti, kad čia vėl griebiamasi seniai banaliu virtusio paskutiniųjų *Traktato* eilučių nepalaujamo (pri)min(ė)imo. Bet ar šviesa, kuri ka dieną ta pati ir kuri visai neužgęsta net naktimis, kada nors galėtų būti pavadinama banalia?

⁹ Vitgenšteinas, 1995, p. 112 (§6.53).

¹⁰ Ten pat, p. 112 (§7).

¹¹ Liudvigas Vitgenšteinas, *Filosofiniai tyrinėjimai, Rinktiniai raštai*. Vertė Rolandas Pavilionis. Vilnius: Mintis, 1995a, p. 122 (§7).

¹² Ten pat, p. 141 (§43).

¹³ Matematinio intuicionizmo, svarbaus ir Wittgensteino minčiai, pradininkas Luitzenas Brouweris savo kantiškame-šopenhaueriškame jaunystės traktate formuluoja griežtai: mokslininkų sukurtas matematinis-loginis substratas esąs visiškai svetimas gyvenimui, t. y. jo pamatiniais principams, ir iliuzinis. Plg. Luitzen Egbertus Jan Brouwer, *Life, Art and Mysticism*. Vertė Walter P. Van Stigt. *Notre Dame Journal of Formal Logic*, (37)3, 1996, p. 412.

¹⁴ Vitgenšteinas, 1995, p. 110 (§6.43).

- ¹⁵ Ludwig Wittgenstein, *Bemerkungen über Frazer's Golden Bough*, *Ludwig Wittgenstein. Philosophical Occasions 1912–1951*. James C. Klagge and Alfred Norman (red.). Indianapolis&Cambridge: Hackett Publishing Company, 1993, p. 116.
- ¹⁶ Vitgenšteinas 1995a, p. 177 (§124).
- ¹⁷ John Hugh Marshal Beattie, *On Understanding Ritual. Rationality*. B. R. Wilson (red.). Oxford: Blackwell, 1977, p. 240–241.
- ¹⁸ Ten pat.
- ¹⁹ Ten pat.
- ²⁰ Plg. Algio Mickūno pasisakymas. Diskusija Vilniaus knygų mugėje 2017 m. „Civilizacinių galios centrų kaita + geopolitikos atgimimas = konfliktų liepsnos?“ (Dalyvauja V. Rubavičius, A. Mickūnas, A. Andrijauskas, N. Kardelis (LKTI). <<https://www.youtube.com/watch?v=oray5m7Tlke>>, nuo 24 min. 40 sek.
- ²¹ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Bemerkungen, Werkausgabe/Ludwig Wittgenstein*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp, 1984, S. 1.
- ²² Plg. Rudich, Stassen, 1971, p. 88.
- ²³ Wittgenstein, 1993, p. 132.
- ²⁴ Ten pat, p. 152.
- ²⁵ Ten pat, p. 142.
- ²⁶ Jacques Bouveresse, 2007. *Wittgenstein's Critique of Frazer*. *Ratio (New Series)*, 20(4), 2007, p. 357–376.
- ²⁷ Rudich, Stassen, 1971, p. 88.
- ²⁸ Plg. Vitgenšteinas, 1995, p. 111 (§6.4311–6.4312).
- ²⁹ Vitgenšteinas, 1995a, p. 291 (§522-523).
- ³⁰ Wittgenstein, 1993, p. 120.